

Régi és új utakon

Jegyzetlapok a „hatvanas évekről”

A külföld Magyarország-kepe soha nem volt ily kedvező ránc nézve a 20. században, mint ma – mondják történészek kollégák itt, Budapesttől két és félezer kilométerre nyugatra, Londonban. Az újkori Magyarország „második aranykoráról” beszélnek. Az első, az 1870–1900 közötti gazdagodó, polgárosodó, városokat, utakat, vasutakat építő, Európához felzárkózó periódus évtizedei. Most – mondják – Magyarország alapvetően felszámolta a népi demokratikus országokra olyannyira jellemző hiánygazdálkodást a személyi szükségletek ellátása terén. Az ország történelmében páratlan gyors egyéni gyarapodás zajlik le: ugyanazon generáció több téglát épít be a házakba, mint bármikor korábban két-három nemzedék. Szabad szombat, hatalmas ütemű motorizáció, gulyásos-boros hétvégék. – Mint mondják: Magyarországon lehet jól élni. A politikai vezetés magabiztos; nyugat-keleti irányban annak látszik, s van egy rendkívüli politikai tehetsége, akinek „karizmája”, egyénisége van, az újkori magyar történelem legsikeresebb államfőfija. – Mindez a hatvanas évek terméke – így kollégáink. Elgondolkodtató.

Mint állampolgárnak, jó hallani mindezt. Kellemes valóság. Elutazásom előtt otthon azonban egészen más, gyakran elkeseredett hangok. Csak azért, mert panaszkodó nép vagyunk? Értelmiségiek, középszintű vezetők fásultan sorolják: gazdagodó választék, érthető áremelések, de érthetetlen jövedelempolitika. Nyugdíj előtt álló akadémikus a nyugdíjalapot képező fizetésén 4-5 akatáskát vehet; a bérkiegészítést a második gazdaságban kellene megszereznie, de a pénzügyminisztérium tehetetlensége és úgymond „különpolitikája” tarthatatlan feszültségeket kelt: 80%-os adóalapot számítanak a TIT vagy egyetemi előadása után, ugyanakkor – bármily rosszul kikalapált autólemezért, ronda zöldségért, repedezettre vakolt faldarabért – jövedelmének többszörösét kéri el tőle, számla nélkül, adómentesen a magánszférában élők. – Munkások, egyszerű emberek, kertszomszédaim mind gyakrabban legyintenek: biztatnak – mondják –, differenciálni kell, szakszerűbb munkát kérnek, de a rendes munkaidőben egyenlőségesdi uralkodik. Összeállnak kisvállalkozásba, de a gazdaságpolitika az előnyöket akkor is a vállalatoknak adja, ha többszörös áron állítják az elő a terméket – mert „államiak”. (Építőmunkás, szerelő, könyvkiadó szítja a megalomániát.) Elismerik – úgymond – a fejlődés folyamatosságát, de itt már olyan általános az egység, hogy igazán jó volna tudni, kinek mi is a véleménye a „szabályozók”-ról, s mit is akarunk elérni. Bizonytalanság, végre nem hajtott intézkedések, közben csúszópénz, visszaélés. Mondja, ő is él ebből, de röstelli. – Bezzeg a hatvanas években, fordítja hirtelen a történelemre a szót, akkor egy pillanatra minden biztosnak látszott. – Igen, ez is Magyarország.

„Azok a hatvanas évek!” Válságot érzékelő társadalom fordul ilyen egyenes kíváncsisággal a „hogyan jutottunk ide” kérdéshez. És teszi fel a „miért tartunk itt”, vagy „miért csak itt tartunk” kérdést. Magának, s nekünk, történészeknek. Csak dohogunk: milyen politikai luxus, hogy kortörténetírásunk ilyen gyenge. Egyedül az ipar- és agrártörténet-írás számolhat komoly eredményekkel. – Otthon fiatal kollégáim vállalkoznak, hogy a tényeket egyáltalán összegyűjtjük.

Itt Londonban van idő jegyzetelésre, könyvek kézbevevésére, tények, részben ismert dolgok újracsoportosítására.

ELSŐ JEGYZETFÜZET — HUZAVONA, 1953–1968

Lassan Magyarországon gyakorlattá vált az utóbbi évtizedek történetéről magyarcentrikusan írni, gondolkodni. 1948–49-ről éppúgy, mint 1956-ról, 1974-ről. Pedig tudjuk: mindaz, ami Magyarországon történik, egy *szoros politikai keretben*, „a népi demokratikus országok közössége” keretén belül történik. A keret 1948–49-ből származik, e formájában a hidegháborús nemzetközi helyzetre adott sztálini válasz szülte. Azután megszilárdult, így maradt. Főbb jellemzői a szakirodalomból – külön-külön – ismertek: támadásra készség, ami a külkapcsolatokban a kapitalista világtól való elzárkózást, belpolitikailag az erős politikai fegyelmet, a külső ellenség lehetséges belső szövetségeseinek, a belső árulóknak keresését jelenti. Erős védelmi fejlesztés, hadsereg. A belügyi, biztonsági apparátus jogkörének kiterjesztése az állampolgár magánéletének nagy részére: külföldi utazások központi ellenőrzése és korlátozása, a kritika – mint belső gyengítést okozó tényező – elfojtása. Gazdaságpolitikában: az autarchiás fejlődéshez szükséges nehéz- és energetikai ipar mindenképp elé helyezése, a fogyasztói

igények háttérbe szorítása, a mezőgazdaságban a nagyüzem erőszakos preferálása minden szakágazatban. Társadalompolitikában: egalitárius eszmények, a nagyüzemi munkások érdekei nevében az értelmiség szerepének lebecsülése, az egyéni termelési szféra (kisiparos, kisártermelő paraszt stb.) visszaszorítása. Államszervezésben: a biztonság hitét adó centralizáció, a hit abban, hogy az állam (azaz a mindent államosítás) segítségével oldhatóak meg a szociális feszültségek. Ezt az államszervezési elvet hatalmas agitációs apparátus olcsó brosúrák tömegével, továbbképző tanfolyamok ezreivel bontja le konkrét ágazati szintekre, és vési a gondolkodásban mélyre, mint a 20. századi szocializmusképet. (Rendkívül hiányzik egy összehasonlító népi demokrácia történet. Kimutathatná: a különböző országokban mennyire azonos – vagy kevés területen nem azonos – ütemben, módszerekkel megy végbe a rendszer kiépítése. És a reformja, mennyire különböző ütemben...)

Lassan Magyarországon elfogadott az „ötvenes évek”-ről beszélni, azután külön a „hatvanas évek”-ről. Pedig végigtekintve a kijegyzett eseménysorokat, törvényeket, beszédeket, máris meglepően világosan látszik: a sztálini szocializmus-modell lebontása, a reform körüli huzavona szakaszait éljük 1953-tól máig.

1953–1958

Sztálin meghal 1953. március 5-én. A hatalomváltásból egy reformvonal kerül ki győztesen, N. Sz. Hruscsov vezetésével. Részletek még mindig nem ismeretesek. Volt-e egységes, a rendszer egészére kiterjeszkedő reformelképzelése? Vajon a nemzetközi enyhülés 1954-től milyen szerepet játszott? A hatalmi szférában mindenesetre a változtatási szándék radikális. A XX. kongresszuson, 1956. februárban *győz a hruscsovi „vonal”*. Látszik a sajtóanyagból is a törekvés: a törvénytelenségek, a hatalommal való visszaélések feltárására; a katonai államszervezési elv leépítésének megkezdése; kimozdulás a kapitalista világ irányába; a népi demokratikus országok önálló útválasztása jogosultságának elismerése. Az apparátus ellenáll: „Sztálin örökösei” (Jevtusenko versét újraközölni!) nemcsak kiváltásigaikat védik, de a maguk szocializmusképet, eszményeit is. (Történetileg megmagyarázható, „becsületes” dolog. De más a történeti értékelés.) Míg a rendszer kiépítésében feltűnő volt az azonosság és az azonos ütem a népi demokratikus országok között, addig a sztálini államszervezési elvek leépítésében eltérő az ütem és különbözőek az utak. Lengyelországban 1956 tavaszán megtisztító vita a párton belül, győz a reform, húszezer embert, törvénytelenségek áldozatait rehabilitálnak. Nyáron munkásfelkelés Poznanban, ami a régi rend híveinek eltávolításával jár. Csehszlovákiában csend. Bulgáriában, Romániában szintén. Látszólag Magyarországon is...

A *magyarországi események* ismertek. A pártban már Sztálin halála után, 1953 nyarán a reformirányzat kerül fölénybe. Időtálló bírálat a személyi kultusz felett a júniusi KV határozatban. Viszont a huzavona megindulását jelzi: a szöveget a párt „tekintélyének feltétele” miatt nem publikálják. (Először most, 1986 áprilisában, a párt egyik elméleti folyóiratában jelenik meg.) A *huzavona kibontakozik*. 1955 márciusa: felülkerekedik a Rákosi-csoport. Rákosiék igyekeznek elhallgatni az 1956. februári XX. kongresszus antisztálinista áttörését. Júliusban azonban – feltehetően szovjet kezdeményezésre is – ugyanazon a napon KB ülés Varsóban, amelyen rehabilitálják az 1949-ben félreállított Gomukát; Budapesten az MDP KV ülése felmenti Rákosit (július 18.). De a sztálinista csoport még erős: Gerő lesz az első titkár. Mellette már a börtönből időközben kiszabadult Kádár az egyik titkár, és Marosánt is a PB-be választják. A KV 1956. júliusi határozata az újra lendületet kapó reformpolitika kiindulópontja. (Vizsgálatra szorul, mi volt a viszony a huzavona során a konkrét gazdaság-, állam- és pártpolitikai, valamint társadalompolitikai kérdések között. Ismeretes: a reformirányzat a mezőgazdaság preferálását kívánja, a nagyipari beruházások csökkentését, a fogyasztói szférát szolgáló termelési ágazatok bővítését stb. Feltűnő már ekkor: a társadalom széles tömegei keveset látnak a párton belüli vitából, a politikai intézményrendszer és az agitációs tézisek változatlanok.) Ismeretes: 1956. október 23.: a felkelés, amelynek kirobbanásáért az első helyen a reform iránt értetlen dogmatizmus a felelős. Lehetőség a népi demokrácia-ellenes erő politikai fellépésére. (Rendkívül tanulságos a mai lengyel történetírás értékelése a lengyelországi 1956. évi eseményekről.)

A politikai *konzolidáció* 1957-ben még a határozott *reformpolitika* jegyében indul. Forrásaink: újságcikkek, beszédek. Mutatják a gazdaságban az 1953. júniusi, illetve 1956. júliusi KB-állásfoglalás szellemét. Hangsúlyozni kell az MSZMP 1957. júniusi országos értekezletét, amelyen Kádár János alapkonceptiójában vitatja Révainak a Népszabadságban is publikált dogmatikus nézeteit. – De a reform korábbi erőinek nem kis része a katonai-politikai konfliktusban szovjetellenes vagy pártellenes oldalon exponálta magát. A magyar konzolidáció erőegyensúlyát, a „konzolidációt, de kivel” kérdést a nemzetközi viszonyok ismét döntően befolyásolják.

(Nemzetközi összehasonlítás nélkül nem lehet pontosan látni a különböző világgazdasági és belpolitikai erők tényleges súlyát az 1956 utáni magyar, 1968 utáni csehszlovák, 1980 utáni lengyel konszolidációkban. Vajon a sikeres magyar konszolidációnak mennyire tartozik a „titkai” közé az 1955 utáni világgazdasági fellendülés, és a nemzetközi életben a bizalomerosításra törekvő lépések a Szovjetunió és az USA, Nyugat-Európa között? És: mennyire függ a konszolidáció sikere a népi demokratikus országok centralizáltan építkező politikai mechanizmusában amúgy is nagy szerepet bíró vezető személyiség „magával hozott” képességeitől?)

1958–1961

Sztálin halála után a nemzetközi munkásmozgalom új jelensége *Kína és Mao Ce-tung* megerősödése. (A román publicisztika felfigyel: „két szocialista nagyhatalomról” beszél már. Disszertáció téma: hogyan törekszik Hruscsov és a szovjet vezetés 1955–1961 között „egyensúlyra” Mao Ce-tung Kínája és Tito Jugoszláviája között. Tito az önálló, nemzeti úton megvalósítandó „kommunizmus-modell”, egy sajátos antisztálinizmus képviselője; Mao Ce-tung a jugoszláv törekvésben csak revizionizmust lát, ragaszkodik Sztálin hagyományához, bírálja a XX. kongresszust.) Ismeretlenek a kínai és a szovjet dokumentumok. Az „engedményeket” sem ismerjük pontosan, amelyeket a hruscsovi politika tett Kína „táborban tartása” érdekében. A kínai álláspontot erősítették az 1956. június–júliusi lengyelországi, s az októberi magyarországi események, s hogy azok fegyveres konfliktusba torkolltak. Úgy látszik: az önkritika, az, ha hozzányúlunk a sztálini rendszer hatalmi gépezetéhez, az ellenforradalmi erők fellépését és szovjetellenességet eredményez. A harc a Hruscsov és a Mao-vonal között mind erősebb, látványossá azonban csak 1960 júniusában /Pravda cikk a IGCP ellen/, majd 1961 októberében válik.

Kína aktivitása a „magyar kérdéssel” kapcsolatban kezdettől erős. 1957. januárban, Csou En-laj részvételével Moszkvában szovjet–kínai–magyar tanácskozás Magyarországról, majd Csou En-laj Budapesten. A magyar párt- és kormányküldöttség Moszkva után először Kínában tesz baráti látogatást. A kínai segély rendkívüli nagyságáról, különösen a dollárösszegekről már ekkor adatok forognak „közzsájon”. 1958. április: a hosszú lejáratú kereskedelmi szerződés, végül /1959/ barátsági szerződés. A Kádár János vezette konszolidáció elhelyezkedéséről: Kína az egyik oldalon, a másikon a konszolidáció teljes elutasítása Nyugaton. A magyar párt- és kormánydelegáció külföldi útjai: Moszkva és Peking után Románia, majd 1958. februárban, Jugoszlávia. Erre az időszakra esik – 1958. február 6–június 17. – Nagy Imre és öt társának pere. A jugoszláv kormány jegyzéket intéz a Nagy Imre-per kapcsán Magyarországhoz. A válasz: visszautasítás. 1958-ra az október 23. előtti reformirányzat jelentős része, függetlenül a fegyveres tevékenységtől, politikailag „szalonképtelen” lesz. A magyar konszolidáció „természetesen” *koalíciós jellegű*. Mégpedig úgy, hogy a szilárdulás éveiben, 1958–61 között megerősödtek a régi szocializmuskép követőinek állásai. (Kínálkozó disszertációtéma: párt és állami középvezető pozícióba kerülő személyek listájának vizsgálata. Kik kerültek „vissza” a politikai életbe, milyen megfontolások vezették az 1959. november 20-i KB-határozatot a volt MDP-tagok visszavételéről a pártba. Lehetetlen forrásszerűen megragadni: mennyire széles körben tudatosult az 1953. júniusi vagy 1956. júliusi KV határozat iránya.) Gazdaságtörténet-írásunk már kimutatta: 1958-tól megerősödnek a régi dogmatikus gazdaságpolitikai elvek. 1958. december: a mezőgazdaság kollektivizálásának meggyorsítása, melyben a politikai eszközök változtak az 1951. évi kampányhoz képest, de a várható településproblémák, munkaerő-helyzet, valamint a termelés-visszaesés kihatásainak felmérése nélkül. Ekkor indul egy új iparosítási gyorsítás a nehézipar preferálásával.

1961–1968

1961-ben a nemzetközi munkásmozgalomban nyílt szakadás áll be. Hruscsov feltárja az okokat: amellett, hogy a kínaiak ragaszkodtak a sztálinizmushoz, 1959-től követelték a Szovjetuniótól az atomtitkot. Hiába. *Hruscsov függetleníti magát a „kínai tényező”* -től, ami egy időre a népi demokráciákban és a Szovjetunióban a *reformnak kedvez*. 1961. október: az SZKP XXI. kongresszusa, visszatérve a XX. kongresszus hangneméhez, részletesen bírálja a személyi kultusz politikai módszereit, s közvetve a KKP vezetését. Sztálin holttestét kihozzák a mauzóleumból. Kína most már Hruscsov nyugati tárgyalásait, a nukleáris leszerelésre tett lépéseit bírálja. A vita új polarizálódási pontjai: világforradalom minden áron, vagy alkalmazkodni az atom hozta új stratégiai helyzethez. (Cikket írni a két vonal jellegzetességeiről: Kínában a maoista fejlődés az 1966 júniusában hirdetett kulturális forradalomhoz vezet, a „hadüzenet a világnak” jelszóhoz, értelmiségellenes, „burzsoá-irtó” kampányhoz; a másik vonalon Hruscsov és a Szovjetunió sikerei a diplomáciában – Kuba, német kérdés

stb.) A desztalinizáció rövid időre meggyorsuló belpolitikai eseménysora a Szovjetunió történetéből kevéssé ismertek. A népi demokratikus országoké szintén. Bulgáriában a XXII. kongresszus utáni hetekben megindul a törvénytelenések feltárása. Az MSZMP KB is bizottságot küld ki a munkásmozgalomban törvényteleneknek áldozatul esettek rehabilitására. A vizsgálat lezárul 1962. augusztus 14-én. (Erről külön cikket írni.) Hruscsovot 1964. október 14-én leváltják, utóda a párt élén az általa kiemelt Brezsnyev és a miniszterelnökségben Koszigin. Kutatásra váró kulcskérdés: Hruscsov leváltása kiegyensúlyozatlan vezetési módszerei miatt történt, hogy Sztálin örökösének „jogos” bírálatától mentse a pártot? Vagy a váltás szándéka szerint is megakadályozni kívánta a desztalinizáció áttérjedését a párt- és állami apparátusra, a politikai intézményrendszer egészére? Tény: ekkor alakul ki egy máig élő politikai koncepció, amely reformot mond a gazdaságirányításban, ha az élet-színvonal-politika megköveteli, de a politikai intézmények rendszerét nem kívánja érinteni. Tény: a reformmozgalom gazdasági téren 1968-ig folytatódik: 1964 szeptemberétől Jugoszlávia részt vesz a KGST munkájában, 1965-ben Csehszlovákia (január 27.), majd Magyarország (április 25.) és Jugoszlávia (július 24.) jelenti be a gazdaságirányítás (értsd a Mentebb vázolt sztálini konstrukció) reformját. Ezt, a nemzetközi méretekben a reformnak kedvező periódust az 1968 őszi prágai események, a csehszlovák reformtörekvések visszaszorítása zárja...

Magyarországon 1962-ben a politikában ismét a reformirányzat kerül túlsúlyba. Az, hogy az 1956 nyarán megindult rehabilitáció most, a XXII. kongresszus hatására befejeződik, nemcsak „rehabilitáció”. Együtt jár a hatalmi gépezet reformjának megindításával. (Disszertációtéma: az erőszakszervek, így a belügyminisztérium története, különös tekintettel a személyi állományra, nyugdíjazás felső határának leszállítása, bizonyos rendfokozatok összekötése az egyetemi végzettséggel, azok eltávolítása, akiknek közül volt a törvénytelenésekhez, erőfeszítések a szakszerűsítésre, bizonyos jogkörök elhatárolása. Pl. 1963. október: a büntetés-végrehajtás átkerül az Igazságügy-minisztériumhoz stb.) 1963. március 22.: közkegyelem a törvénytelenéseket elkövetők /1950-es évek/ és az 1956–1962 között államellenes tevékenység miatt bebörtönöztek számára. Jogtörténeti adatgyűjtés alapján lehetne csak megválaszolni: az államellenes és a köztörvényes vétség kezelésében milyen fejlődés van 1963–1986 között. Nehéz forráscsoportot találni: hogyan oldódik a még túl közeli ötvenes évekből származó politikai megfélemlítés hangulata, a köznapi életben hogyan öröklődik és meddig a félelem a politikai ki- vagy felszólalásokért. Könnyen tetten érhető tény viszont: „nem tűnnek el” felső vagy középszintű vezetők többé. Ekkor kezdődik a pártzsargonban a megkülönböztetés: a politikai viták nem „adminisztratív”, hanem „politikai kérdés”-ek. Mégis, a pontos jogi szabályozás még elmarad. – Megindul bizonyos változás párt és állam viszonyában. Inkább csak a gyakorlatban. Megfogalmazódni csak rész kérdések fogalmazódnak meg: pl. nem párttag betölthet minden funkciót, kivéve pártfunkciót. (Disszertáció téma: mely ügyekben hozott a párt KB-döntést 1963–1986 között. Az ügyek típusai. Hogyan és mennyiben alakult ki munkamegosztás párt- és állami vezetés között. Miért késik a pontos elhatárolás. Külön fejezet a területi szervek vizsgálata. Csak munkahipotézis: a sztálini államszerkezet reformja itt sokkal nehezebben halad.)

A reformfolyamat húzó ágazata a gazdaságpolitika. Ez természetes. Az egyoldalúan hatalomközpontú sztálini gondolkodás ellentéze a társadalomközpontúság. Kádár János és Nyers Rezső megfogalmazásai 1964–1966-ben: nem igaz a sztálini tétel, miszerint a szocializmusban a szükségletek gyorsabban nőnek, mint a termelés. Gazdaságtörténet-írásunk már kimutatta: most ugyanúgy, mint 1953-ban a reformpártiak a mezőgazdaság preferenciáját hirdetik az iparral szemben; a nehézipari beavatkozások csökkentését és a lakosság fogyasztását szolgáló iparágak támogatását. Mindez összefügg a gazdaságirányítás átalakításával. A fő kérdés természetesen: tervgazdálkodás és piacgazdálkodás összhangja. 1966-ben Kádár János világosan megfogalmazza, mit vár a vezetés az egyiktől és másiktól. A gazdaságpolitikuskot 1964-ben központi utasítások rendszerével szemben vállalati önállóságot. – Ekkor még világos állásfoglalások a politikai vezetésben. – Az MSZMP IX. kongresszusa 1966 novemberében már azt mutatja: a gazdasági reform átfogó, államigazgatási reformot is magával hoz. A záróbeszédből idézni: a korábbi centralizációval szemben át kell adni jogköröket a helyi tanácsok kezébe. – Mindez átvezetne az ideológiai alapkérdésekhez, így a tulajdonhoz is. 1964. februárban felszámolják a géppálmásokat, az erőgépeket a tsz-ek tulajdonába kerülnek, vagyis az új kérdésállítás nemcsak az állami tulajdon a szocialista tulajdon (sztálini tétel), hanem a csoporttulajdon is.

Az életszínvonal-politika mindennek velejárója. Pontos adatsorokkal kellene rendelkezünk a Tüzeptelep-hálózatról, a lakásszerelvény-ellátásról, illetve állandó hiányról, a vidéki városok csatornázottságáról és a portalanított utak hosszáról, hogy pontosan megmondhassuk: mennyire

volt az 1960-as évek derekának reformpolitikája antitézise a *fogyasztási igény és termelési kedv összefüggéséről vallott sztálini elvnek*. (Munkahipotézis: Magyarországon ekkor indul meg újra egy kommunális, környezetkultúrát fejlesztő politika. Lelassulása az 1970-es évek elején, az elhatározott új falu- és településpolitika elakadása – része a reform általános elakadásának? Vagy csak a gazdasági válságnak?) Bomlik az autarchiás politika is: a gazdaság és a külpolitika oldaláról. A gazdaságpolitikai elzárkózás feltörése természetesen a szocialista országok iránt tájékozódik. Bár hiányzik az összehasonlító adatfeltárás e téren is, a kronológia adatai is meggyőzőek: a reformpolitika vezetői hittek a KGST perspektivikus működésében. A történelem is bizonyította, hogy volt már egy „természetes” piac és termelési közösség, az Osztrák-Magyar Monarchia, amikor e térség nyersanyag- és munkaerő-forrásai megfelelően találkoztak. A háttér most a Szovjetunió, kimeríthetetlennek látszó nyersanyagforrásaival, különösen ezen évek „sztárjával”, a kőolajjal és földgázzal. Közös vezetékek, áruforgalom növekedése. 1962–1969 politikailag is oldani látszik a szocialista országok elzárkózását. 1963–1966 között egymást követik az utazási könnyítések: Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária, Románia, majd Jugoszlávia irányába. A külföldre utazó magyar állampolgárok száma 1961-ben 371 ezer, 1964-ben már 1,5 millió. Különösen az iparosodó Csehszlovákia a cél (első nejloningek, az otthoni ruházat alapjául szolgáló melegítő, zokni importálása). Románia a rokonlátogatások célja, Bulgária az első tengerparti nyaralóké (az első külföldi autós-cél).

A reform másik húzóágazata az 1960-as évek elején a gazdaságpolitika mellett a *külpolitika*. Sztálin soha nem utazott, csak a világháború kényszerítette ki a Szovjetunióból. Személyiségét rejtve tartva, csupán ünnepek, díszszemlék alkalmából mutatkozott. Hruscsov utazik, nyilatkozik, beszélget, vállalja természetét, egyéniségének korlátait is – a más szellemenben nevelkedett apparátus nagy megbotránkozására. Kádár kevésbé szereplő, de mindenhova megy hallatlan energiával, szintén rögtönözve beszél. A nyugati országokban a politikai siker alapkövetelménye. Mindez a *hatalmi mechanizmuson belül új helyet kívánna a külpolitikától*: hogy a „külgügy” ne csak külbiztonsági szempontokból megbízható állomány, és ne csak propagandafunkciókat ellátó testület, hanem diplomata testület is legyen. (Disszertáció téma: a magyar diplomáciai testület állományának alakulása 1949–1986 között – iskolázottság, nyelvtudás stb. – és a kezdeményezés képességének alakulása.) Megindulnak az utazások nyugatra is. Jobbára szervezett, csoportos utazások keretében. A devizális problémák mellett még kísért a régi politikai iskola, amely minden nyugatra utazásban a diverzió, provokáció lehetőségét keresi. 1961-ben 44 ezren, 1964-ben 156 ezren utaznak nyugatra.

A társadalom munkaszervezetében a nagy kérdés: az *állami tulajdonban* lévő nagyüzemek, gazdaságok, valamint a szövetkezeti tulajdonon alapuló mezőgazdasági, ipari csoportok mellett mennyire kapjon helyet a magántulajdonon alapuló egyéni gazdálkodás? Az alapelv világos – „nem lehet tollseprűt nagyüzemben előállítani” –, de a gyakorlat alig változik a korábbiakhoz képest. A válság és a hiány kényszeríti is a változásokat. A mezőgazdaságban a „háztáji” a paraszti magántermelés diadalát hozza. Már korabeli statisztikák szerint is egyes termékek (mindenekelőtt hús, zöldség) több mint felét a háztáji állítja elő. A reform és a régi politika állandó vitakérdése 1960-tól: mennyire kedvezzenek a szabályzókkal a paraszti magántermelésnek. Tanulmányban elemezni: vajon nem a legnagyobb hibáink közé tartozik-e, hogy a vita elvonatkoztatott elméletből indul ki az ipar területén is, nem pedig a termelés, a munkafolyamat, munkavégzés és a termék minősége igényeiből. 1962–1974 között rendkívüli kedvezmények, ami a magyarországi „élelmiszerfogyasztói” társadalom (nyugaton: gulaszocializmus) alapja.

Az egyéni gazdagodás, a *piacgazdálkodás hozta verseny*, kezdeti differenciálódás a mindennapi gondolkodásban kezd ki a régi, *egalitárius (egyenlősdiségre épülő) kommunizmusképet*. Már 1960-tól viták a szocializmus jövőképeről. Alapkérdés: igaz-e, hogy az egyéni jólét és gazdagodás, mint cél megjelenése, bomlasztja a közösségi érzést, fokozottan kispolgárosodáshoz és önzéshez vezet. Aggodalom több irányból: részben a munkásmozgalom szétesztendő múltjából származó egalitárius kommunizmusképféltése; részben az illegálitásból származó személyi puritánságnak mint követelménynek a számonkérése; részben ragaszkodás az erre ráépülő sztálini etatizmusképhez, amely úgy gondolta, hogy az egyén ne egyéni úton jusson el az anyagi javakhoz, hanem az állam ellenőrizte termelési és adminisztratív kollektívák, valamint állami juttatások révén. És külön – talán a lehangosabb – erőt képviseli az írók egy csoportja: ők az anyagi gazdagodástól a nemzet szaporulatát féltik és az elfordulást a népi-nemzeti ideáloktól. (Tanulmány a „kicsi vagy kocsi”, a „friziderszocializmus”, magánház vagy közösségi otthon vitáról) A párt nem agitációs és adminisztratív intézkedések tárgyának tekinti a kérdést, hanem ideológiai-elméleti feldolgozás tárgyának. Új jelenség a pártpolitikában. A

„kispolgárosodás” vitában, mint minden valós vitában, ütközik a régi szocializmusképpel az új jelenségekkel. De az új problémákat mégsem a politikai apparátus dolgozza fel. Okát csak kutatni lehet még. A hetvenes évek beható ismerete és az apparátus, valamint az ideológiai szférában a régi erők súlyának felmérése adhat csak választ. A reformgondolkodás élén a művészetek járnak, mindenekelőtt a film (Jancsó, Kovács stb.) és az irodalom (Illyés, Déry, Veres Péter, az újra helyet kapó Németh László, az új nemzedékből Fejes Endre, Cseres Tibor, Sánta Ferenc stb.). A jelenség kétségtelen ösztönzője: az 1960-as évek végére az emberközpontú irodalomra és a művészeti reneszánszra épülő új kultúrpolitika a reformpolitika harmadik, húzó ágazata lesz. (Disszertációtéma: a lengyel, a szovjet és magyar reformpolitika irodalmi és filmművészeti lecsapódásának összehasonlítása 1962–1968 között.)

Forrástani megjegyzés: az itt vázlatzavakba foglalt tények, sajtóanyagból, határozatokból, törvényekből, beszédekből és bizonyos statisztikából és a szakirodalomból vett adatok csak jelzései új jelenségek kezdetének. Érvényre jutásukról vagy elakadásukról, arról, hogy a szándékot mutató törvényeket követte-e vagy nem a végrehajtási utasítás, s hogy máig mennyire jutottunk – azt csak a hetvenes évek történelme tárhatja fel. És ezt, a következő szakasz alakváltozásait ismét csak a nemzetközi munkásmozgalom történetéből érthetjük meg.

Vége az első jegyzetfüzetnek.

MÁSODIK JEGYZETFÜZET — HUZAVONA, 1969–1984

1969–1984

1968. augusztus 21-én a bolgár, lengyel, magyar, NDK és szovjet csapatok bevonulnak Csehszlovákiába. A csehszlovák események jellegének tanulmányozása egyre késik. Számunkra feltűnő: a reformmozgalom sokkal inkább volt ideológiai és értelmiségi alaposítás, mint más szocialista országokban. Programszerűen új szocializmusképet követésének igényével lépett fel olyan országban, ahol a személyi kultusz törvénytelenégeiről nyíltan csak 1968 márciusában hoznak határozatot. A bevonulás után a szovjet vezetésben meredezés következik be. Kérdés és tanulmányozandó ennek pontos oka. Vajon...

És itt megszakítjuk a jegyzetfüzetek (kis, piros fedelű, olcsó Memo-book) idemátlását. A vázlatához kapcsolódó részlettanulmányok újabb folyóiratfüzetet tölthetnek meg. A „hetvenes évekről”. De akkor – kérdezhetik –, miért utalom dohógó kertszomszédomat, vagy értelmiségi barátaimat, napi kérdésekkel, az 1960-as évek történelméhez 1986 nyarán? A füzetből néhány előlegezett kérdésbe fogalmazott fejezetcím. Nem válaszként, csak elgondolkodtatásként...

„A reformpolitika folyamatossága 1968 után is kimutatható. De vajon nem a szocialista országokban bekövetkező meredezés volt-e az oka, hogy a huzavona Magyarországon ismét folytatódik: 1974-ben elmozdul a reformellenzők javára, majd 1979-ben, a nagy gazdasági nehézség idején részben visszabilenni látszik?...”

„Vajon az, hogy a magyarországi reformpolitika szinte egyedül maradt a szocialista táboron belül 1968–1983 között, nem okozója-e a magyar reformpolitika praktikizmusának? Úgy védi a reformot, hogy nem fogalmazza meg mindazon következményeit az ideológiában, a politikai elméletben, amelyek a régi szocializmusképpel átrajzoláshoz vezetnének.”

„Vajon nem ez az ideológiátlanosság a magyar reform legnagyobb belső gyengéje? Hiszen nem tudja a vitapartnernek – talán jogos, talán nem jogos – ellenvetéseit feldolgozni, hasznosítani! És nem tudja a társadalom számára – értelmiségiek, építőmunkások, kiadói dolgozók – számára világossá tenni: mi között választhat a magyar politikai vezetés és a politizáló társadalom?...”

„Vajon az, hogy a hatvanas évek reformmozgalma ilyen további huzavonára kényszerült, nem konzerválta-e az 1960-as évekre már kialakult *kettős politikai rendszert*, a felemátságot? Az egyik: az 1949-es születésű állam- és ellenőrzésközpontú intézményrendszer, a másik: az alulról építkező, új közösségképző erőkre alapozni akaró reformpolitika.”

„Vajon mindez a tisztázó vitákra képtelenségünk az elmúlt 15 év történelmében nem oka-e a munkaszervezet válságának? Tisztáztuk-e a munkához vagy az álláshoz való jog különbségét, a viszonyt az anyagi megbecsülés és a végzett munka között. Felismertük-e annak a politizálásnak haszontalanságát, amelyik nem a munkavégző folyamat jellegéből kívánja a munkaszervezet kereteit felépíteni, hanem a munkafolyamatban soha részt nem vett, íróasztaloknál megálmodott elméleti hipotézisekből. S észrevesszük-e, hogy az emberek államukhoz, a politikához viszonyukat nem újságpropaganda-cikkek olvasása révén rendezik el, hanem attól függően, hogy *meztalálják-e helyüket napi munkájuk során a társadalmi munkaszervezetben.*”

Mához vezető, de valóban a „hatvanas évek” történelméből eredő kérdésseltevések...

GLATZ FERENC